

## MÂTÜRÎDÎ'DE AKIL VE YARATILIŞ HİKMETİ

**Osman ORAL**

Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

osman-oral@hotmail.com

---

### ÖZET

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944), Türk ve İslâm dünyasının yetiştirdiği ender düşünürlerden biridir. Ona göre âlemde yaratılan her bir şeyin hikmeti vardır ve hiçbir şey boşu boşuna yaratılmamıştır. Hikmetleri idrâk ile yaratıcıya îmân etmek akıl sahibi her insanın kulluk görevidir. Akıl, madde ve mânâ âlemlerini idrâk için hikmetle yaratılan insana verilmiş bir kuvvedir. Yani hikmetleri idrak için insana akıl verilmiştir. Mâtürîdî, Kelâm, Tefsir, Fıkıh gibi konularda Kur'ân bütünlüğünü merkeze alan akla gerekli değeri veren akılcı, rasyonel ve dengeli yorumlarıyla tarihi süreç içerisinde gelişen Ehl-i Sünnet çizgisinin oluşumuna büyük katkılar sağlamıştır. Maturidi, hikmet metoduyla aklın yaratılışını açıklaması kendinden sonraki âlimleri etkilemiştir. Bu makale de Maturidi'nin aklın yaratılış hikmetlerine dair görüşleri incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, Hikmet, İnsan, Akıl, Yaratılış

### Wisdom of the Creation and Mind According to Maturidi

Abu Mansur al-Maturidi (died.333/944), is one of those rare thinkers trained in the Turkish and Islamic world. According to him, worlds are created and nothing is created in vain and has everything has a wisdom. Worshipping to the Omniscient Creator is the duty of every human by conceiving wisdom. Mind, matter and force given to man created for sections perceived wisdom realm of meaning. That is the human mind to comprehend given wisdom. Maturidi made great contributions to formation of the school of Ahl al-Sunnah by giving significant interpretations to in the area of Kalam, Tafsir, Fiqh by focusing on the teachings of the Qur'an. Maturidi has influenced the successors in terms of his explanations about the creation of the mind by wisdom. This article examine Maturidi's views on the creation of his mind through wisdom.

Keywords: Maturidi, Wisdom, Human, Mind, Creation

## GİRİŞ

Duyular âleminin sırlarını öğrenmek, yaratıcının varlığını bilmek ve O'nun emir ve nehiylerine muhatab kabul edilme kriteri olan akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan, düşünme ve anlama melekesidir. Yüce Allah Hz. Âdem'i topraktan yaratmış ve ona rûhundan üfleyerek<sup>1</sup> iki eliyle,<sup>2</sup> en şerefli ve güzel bir biçimde,<sup>3</sup> can vermiş,<sup>4</sup> kendisine verilen akıl, irâde, hafıza, sabır, gazap gibi duygu ve yeteneklerle varlık âleminde *halife ünvânını* almıştır.<sup>5</sup> İnsanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran akıl, aynı zamanda ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan, iyiyi kötüyü ayırt eden, bilgi edinme vasıtasıdır.<sup>6</sup>

Ehl-i Sünnet'in İtikadî ekollerinden Mâtürîdiyye'nin kurucusu kabul edilen Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944), inanç silsilesinde İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (v.150/767)'yi anlayan, itikadî görüşlerini dönemine, çağına ve daha sonraki dönemlere aktaran bir âlimdir.<sup>7</sup> Mâtürîdî, kelâm, tefsir, fıkıh gibi konularda Kur'ân bütünlüğünü merkeze alan rasyonel ve dengeli yorumlarıyla tarihi süreç içerisinde gelişen Ehl-i Sünnet çizgisinin oluşumuna büyük katkılar sağlamıştır.<sup>8</sup> Yaşadığı dönemde birçok akımın etkisine ve tehdidine maruz kalan İslâm toplumunun birlik ve bütünlüğüne de itikadî açıdan çok önemli katkılar yapmıştır.<sup>9</sup> Mâtürîdî'ye göre Allah insanı en güzel şekilde yaratmış ve kâinatı onun emrine vermiş, Yaratıcısının varlığına ve birliğine inanma yeteneğiyle onun zihnine hamdetme nimetlere şükretme bilincini yerleştirmiştir. O'nun yaratılış hikmeti ibadet, hamd ve şükürdür. Kişi sabah akşam, darlıkta sabretmeli, bollukta ve her durumda şükredip

<sup>1</sup> Bkz. Secde, 32/9.

<sup>2</sup> Bkz. Sâd, 38/75.

<sup>3</sup> Bkz. Teğabun, 64/3; Tin, 95/4.

<sup>4</sup> Bkz. Hicr, 15/29.

<sup>5</sup> Bkz. Bakara, 2/30; En'am, 6/165; Hicr, 15/29.

<sup>6</sup> Saduddin et-Taftazanî, *Şerhu'l-Akâid, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay, İstanbul 2013, s. 99; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM, İstanbul 2010, s.21.

<sup>7</sup> Bkz. Ebû'l-Hasenât el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324, s. 195.

<sup>8</sup> Bkz. Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille fi Usulî'd-Din*, Tahk: Hüseyin Atay, DİB Yay, Ankara 2004, I/19, 29; Talip Özdeş, "İmâm Mâtürîdî'nin Te'vilâtı Ehl-i's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı", Erciyes Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997, s. 64; Ali Duman, "İmâm Mâtürîdî, Hayatı, Eserleri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri", Hikmet Yurdu, Mâtürîdîlik Özel Sayısı, Yıl: 2, Sayı: 4, Temmuz-Aralık 2009, s. 114.

<sup>9</sup> Bkz. Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed Ebû'l-Vefa el-Kureşî, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fi Tabakatı'l-Hanefiyye*, Kahire 1413/1993, II/130 vd; İslâm inancına zararlı gördüğü düşünceleri eleştirmiştir. Bkz. Kıyasettin Koçoğlu, "Matürîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı", Ankara Üniv. SBE, Ankara 2005, Basılmamış doktora tezi, s.33 vd.

hamdetmeli özellikle de bir nimetle karşılaştığında Yaratanına bol bol şükretmelidir. Çünkü dünya imtihan hikmetiyle yaratılmıştır.<sup>10</sup> Mâtürîdî'nin düşünce dünyasında önemli bir işlevselliğe sahip her şeyin yaratılış gâyesi ve hakikati demek olan hikmet, *Kitâbu't-Tevhîd* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* veya *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* adlı eserlerinde kendisini anahtar bir kavram olarak göstermektedir. O'na göre âlemde yaratılan her bir şeyin hikmeti vardır ve hiçbir şey boşu boşuna yaratılmamıştır. Hikmetleri idrâk ile yaratıcıya îmân etmek akıl sahibi her insanın kulluk görevidir. İlâhi fiillerin de hikmet dışı olması mümkün değildir. Hikmet dışına çıkmak ise sefihliktir ve rububiyete aykırıdır.<sup>11</sup> Allah ezelden beri hâkimdir, Âlim ve Gani'dir, fiilinin de hikmet ve adâletten uzak kalması muhtemel değildir. O'nun "Hikmet" sıfatı, "Hâkim" ismi de vardır.<sup>12</sup> Yüce Allah rızık verenlerin en hayırlısı ve hâkimlerin hâkimidir. O, ancak adâletle hükmeder, hikmetle yaratır.<sup>13</sup> Çünkü Allah'ın yaratması tesadüfi değildir ve bu yaratıştaki herşey kanun, hikmet, adâlet, tenasüp ve ölçüye göredir. Mâtürîdî, "*Allah'ı hakkıyla bilen, O'nun her şeyden müstağni oluşunu, hükümrânlığını, sonra da kudretini, yaratmanın da emretmenin de O'na âit oluşu çerçevesindeki hâkimiyetini takdir eden kimse fiilinin hikmet ve adâlet dâiresi dışına çıkarmayacağını pekâla kabul eder*"<sup>14</sup> diyerek Allah'ın Zatî itibarıyla Hakîm, Gani, Adil ve Alim olduğunu açıklar.

Yüce Allah insana akıl, doğruyu yanlıştan ayırma gücü, düşünme, hissetme, arzu etme ve muhakemede bulunma gibi kabiliyetleri bahşetmiştir. Beşere bir hikmet gereği verilen akıl, iyilik ve kötülüklerin, güzellik ve çirkinliklerin bilinmesinde ve takdir edilmesinde esas ölçü, duyu-ötesi varlığı vasıtalarla, duyularla bilinebilenleri deney ve gözlemle algılama yetisi olup ilâhî teklifin de temelidir. İnsan, ilim ve hikmeti onunla elde eder. Akıl, tedbir ve fiil itibarıyla maddeye yakın olup, zâtıyla maddeden mücerredir. O öyle bir cevherdir ki, Allah onu, insan ruhuna bir nûr olarak hikmeti gereği ihsan etmiştir; tâ ki, eşyanın hakikatini onunla keşfetsin. Eşyadaki düzeni anlama gücüne sahip olduğu gibi, ilâhî gerçekleri de anlama, sezme, onların üzerinde düşünüp yorum yapma, onların hikmetini idrâk etme gücüne de sahiptir. İnsan ilâhî bir emanet olan bu manevî kuvvet ile eşyanın güzel veya çirkin,

<sup>10</sup> Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Tahk. M. Basellum, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2005, IV/365, 381

<sup>11</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli Sünne*, IV/227.

<sup>12</sup> Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Haz: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İSAM yay, Ankara 2005, s.66-67; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, IX/187.

<sup>13</sup> Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's Sünne*, X/17.

<sup>14</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s.276.

neyin iyi neyin kötü olduğunu, kemâl ve noksana müteallik sıfatların farklarının belirlenmesini, arazları, faydaları ve emirlerin maksadını, hikmetini takdir eder. Böylece aklın fonksiyonu tayin ve teklif değil, tesbit ve temyizden ibarettir. O, mutlak olarak özgür değildir, muhtaç olduğumuz her şeyin gerçek bilgisini de veremez. Duyular gibi onun da bir sınırı vardır. Çünkü akıl, arzu, dürtü, alışkanlık, çevre ve toplum gibi iç ve dış faktörlerden etkilenir. Böylelikle kendi alanına giren şeylerin bile gerçek bilgisini vermekte başarısız kalabilir. O halde akıl iki şekilde kullanılabilir. Bu kullanımlardan biri insanı dünya ve âhiret saadetine götürürken; diğeri hüsranda bırakır. Eğer insan aklını her şeyden üstün görür, tek ölçü ve tek hâkim kabul ederse, bu düşünce onu küfre, dalâlete ve sapıklığa götürür. Fakat aklını usûlüne göre yani yaratılış hikmetine uygun bir şekilde kullanır ve bu nimetin farkına varırsa, o zaman akıl, sahibini hakikati keşfetmeye, dünya ve âhiret saadetine iletir.<sup>15</sup>

Allah'ın rahmet ve hikmetleri, delilleri her yerededir. Kâinat da, akıl sahipleri için hikmetlerle dolu bir kitaptır. İnsanı insan yapan en önemli niteliklerinden olan akıl, bu hikmetleri anlayan bir anahtar mahiyetindedir. Diğer bir deyişle akıl yaratılışın ve yaratılmışların ana gâyeleri, ne için var oldukları, ne amaca hizmet ettikleri ve akıbetleri, hali hazırda faydaları ve maslahatları gibi hikmetleri idrâk eden bir cevherdir. İşte bu makalede insana bir lütuf ve nimet olarak verilen, bunun sonucunda Onun hikmet ve akıl konusundaki görüşlerinin kelamî konulardaki yansımalarına dolayısıyla da Maturidiyyenin Eşariyyeden ayrıldığı bazı konulara dikkat çekilecektir.

## A. HİKMET KAVRAMI

Hikmet, Arapça “h-k-m” kökünden, *hüküm ve ihkâm, derin ve yararlı bilgi, bilgelik, gizli neden* anlamına gelmektedir. Hüküm çoğulu hikem mastarından gelen bir isim olarak hikmet, “*âdilâne yargıda bulunmak, bilmek, anlamak, sakındırmak, zulümden alıkoymak*” manalarına gelir ve insanı zulümden, cehâletten alıkoyan, engelleyen bir özelliktir.<sup>16</sup> İlim ve akılla gerçeğin bulunmasıdır.<sup>17</sup> Hikmetli anlamında hakim, iyileştirmek amacıyla bir şeyi

<sup>15</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10; Osman Oral, “*Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı*”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2014, s. 16 vd.

<sup>16</sup> Bkz. Cemaluddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, y.y., Beyrut trs., “hkm” md., XXII/141; Ebû'l- Kasım el-Hüseyn Râgıb el-İsfehâni, *el-Müfredât fî Garîbi'l- Kur'ân*, Tahk. S. A. Ravâviri, y.y., Beyrut trs., “hkm”, mad., s.12.

<sup>17</sup> Bkz. Ebû'l-Hüseyn Ahmet İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga*, “hkm” madd., Thk. A. Muhammed Hasan, Beyrut trs. II/91-2.

düzelten veya bir şeyden meneden veya bir konuda hükmedendir.<sup>18</sup> Hakim lafzı Allah için kullanıldığında varlıkları en mükemmel şekilde bilmesi ve yaratmasıdır.<sup>19</sup> İnsana atfedildiğinde ise varlıkları bilip hayırlı işler yapmasıdır.<sup>20</sup> Hikmetin adâletli ve dengeli davranma manalarıyla irtibatından dolayı “*racülün hakîm/hakîm adam*” dendiğinde, hikmet ve adâlet sahibi akla gelir. Allah’ın Hakîm olması da hükmün, O’na âit oluşunu ve kararlarında dâima hikmet ve adâlet sahibi olduğunu ifâde eder. Allah’ın noksanlıktan uzak, kemâl sıfatlarını, dünya ve âhirette kendinden sâdır olan fiil ve eserleri bilmesidir.<sup>21</sup> Allah’a hikmet sahibi denmesi O’nun kendine özgü bir yetkinliğe işâret eder.<sup>22</sup> Âlimler de Allah’ın hikmet sahibi yani Hakîm olduğunda ittifâk etmişlerdir.<sup>23</sup>

Allah sırf adâletle, hak ve hakîkate göre hükmettiği, hükmünde tarafgirlik veya zulüm olmadığı, hükmünü bozan bulunmadığından “*Hayru’l-Hâkimîn/hükmedenlerin en hayırlısı*”<sup>24</sup> ve “*Ahkemül-Hâkimîn/hükmedenlerin en iyi hükmeden*” olarak isimlendirilmiştir.<sup>25</sup> Bu sebeple Allah’ın hükmettiği her şey hak ve bir hikmete mebnidir.<sup>26</sup> Hakîm, Allah’a nisbetle, *Aziz, Alim, Habir, Vasi, Ali, Hamid* ve *Tevvâb* kelimeleriyle birlikte mânâ ve muhteva zenginliği kazanmıştır.<sup>27</sup> Mâtürîdî, hikmeti “*her şeyi yerli yerine koymada isabetli olmak ve her hak sahibine hakkını verip kimsenin hakkını yememek, her şeyi yerli yerine koymak*”<sup>28</sup> dedikten sonra *Kurân, Sünnet, hidâyet, nur, ruh* ve *şifâ* olduğunu da söyleyerek hikmetin, eşyanın hakikatını anlayan nur, ruh sahiplerini diriltiren ruh, her şeyin iyi ve kötü yönünü anlayan hidâyet, her türlü hastalıklardan koruyan şifâ olarak çeşitlendirdirir.<sup>29</sup>

Hikmet terimi, if’al babında kullanıldığında (أَحْكَمَ الْأَمْرَ) işi sağlam yapmak anlamına gelir.<sup>30</sup> Hikmet, “*bilgelik, Allah’ı gereği gibi bilme bilgisi, insa-*

<sup>18</sup> Bkz. Şeyh Muhammed et-Tahanevi, *Keşşafu Istılahatı Fünun*, Thk.Ali Rahruc, Lübnan 1996, I/501-2.

<sup>19</sup> Bkz. İsfehânî, *Müfredât*, s. 127; Yahya Aklın, “Hikmet” İA (MEB), İstanbul 1977, V/273.

<sup>20</sup> Bkz. İsfehânî, *Müfredât*, s.122; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XXII/141; Tehânevi, *Keşşâf*, I/501.

<sup>21</sup> Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, y.y., İstanbul 2004, s.99.

<sup>22</sup> Bkz. Turan Koç, *Din Dili*, Rey Yayınları, Kayseri 1995, s. 71.

<sup>23</sup> Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, y.y., İstanbul 1959, s. 226–228.

<sup>24</sup> Suat Yıldırım, *Kur’ân’da Ulûhiyet*, Kayihan Yayınları, İstanbul 1987, s. 175–176.

<sup>25</sup> Tin, 95/8.

<sup>26</sup> Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, X/574; Ebû’l-Berekât Abdullah b. en-Nesefi, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâilu’t-Te’vîl*, Thk. Mervân Muhammed eş-Şa’âr, Dâru’n-Nefâis, Beyrut 1416/1996, II/94.

<sup>27</sup> Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 107.

<sup>28</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 37; Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, II/261-2; Nesefi, *Tabsıra*, I/385.

<sup>29</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, II/261-262.

<sup>30</sup> Bkz. İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, “hkm” md. XXII/143; İsmail b. Hammad Cevheri, *es-Sıhah Tacü’l-Lüga*, “hkm” mad, tahk. Ahmed Abdülgafur Attar, Beyrut 1979, V/1901 vd.

*nın varlıkların hakikâtını, gerçek yüzünü, gücü oranında bilip ona göre hareket etmesi, nübüvvet, peygamberlik, Kur'ân'ı ve sünneti doğru bir şekilde anlayabilme ve amel etme, müslümanların işine yarayan her türlü doğru bilgi ve söz, hüküm vermede doğru karar verme yeteneği, Allah'ın hükümlerinde gözetmiş olduğu çoğu defa illeti de içinde bulunan üst maksatlar ve İslâm dininde hükümlerin konuluş amaçları”<sup>31</sup> gibi manaları ifade eder.*

Hikmet kavramının "her şeyi yerli yerine koyma" şeklinde bir tanımı da yapılmıştır ki bu tanım aynı zamanda "adâlet" kelimesine de karşılık gelmektedir.<sup>32</sup> Hikmet kelimesinin bu anlamı dikkate alındığında zıddı sefeh'tir.<sup>33</sup> Bu nedenle Mâtürîdîler, hikmetsizliğin Allah'ın adâletine ve rububiyetine aykırı olması yönüyle O'nun hakkında asla düşünölemeyeceğini ileri sürerler.<sup>34</sup> Mâtürîdî kelâmcılarından Nesefi (v.508/1184), hikmetin manası ve kelâmcıların görüşü hakkında şu özet bilgileri verir: *"Bu konuda lügatçılar arasında ihtilâf vardır. Bazıları da hakîm, bir şeyi muhkem kılan diye tanımlar. Bazıları da Hakîm'i, nefsin heva ve çirkin şeylerden alıkoyan manasında olduğunu söylerler. Bir kısmına göre hikmet, eşyanın hakikâtlerini bilmek, onları yerlerine koymaktır. Her kim, hikmete ilim manası verirse, onun zıddı bilgisizlik (cehl) dir. Her kim ki hikmeti fiil manasında alırsa, onun zıddı akılsızlık (sefeh)'dir. Kelâm âlimlerine göre Allah her türlü gâyesiz ve abes fiilden uzaktır. Eğer böyle bir şey düşünölürse, Allah'ın her şeyi bilme ve herşeye güç yetirme sıfatlarına aykırı olabileceği gibi ilâhlık sıfatına da aykırı olduğundan acziyetin kanıtı olur. Ayrıca Allah'ın her fiili kullarını faydalandırmak amacıyla mefseleti önleyen sağlam bir sistem oluşturma gâyesini güttüğü gibi, fiillerinde mutlak tasarruf sahibidir ve yaptıklarından sorgulanamaz.”<sup>35</sup>*

Özetle hikmet, adâlet, ilim, peygamberlik, Kur'ân bilgisi ve anlama gücü, Hz. Peygamber'in Sünnet'i, Allah'a itaat ve O'nun emirlerini düşünmek, yerinde söz söyleme ve iş yapma, amelle birlikte ilim, akla uygun olan şey, ilham ile vesveseyi ayıran nur, hazır doğru cevap verme, hak düşüncenin kişiye hükmetmesi, ruhların sükûnete erdiği şey, ledünnî ilim, öğüt-ibret vb.

<sup>31</sup> Bkz. Muhammed Murtaza ez-Zebidi, *Tâcü'l-Arus min Cevâhiri'l-Kamus*, "hkm" mad, Mektebetül-İlmiye, Beyrut trs., I/200 vd.

<sup>32</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 176; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II/373; İbn Sina, *Uyunü'l-Hikme*, Neşr. Hilmi Ziya Ülken, Ankara 1953, s.14

<sup>33</sup> Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II/173, VII/48, VIII/270; Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi", *İslâmi Araştırmalar*, cilt:II, Sayı:6, 6 Ocak 1988, s.45; Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV. Yay, Ankara 2009, s. 13.

<sup>34</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s.176; *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II/373.

<sup>35</sup> Bkz. Nesefi, *Tabsıra*, II/505-506.

gibi manalardadır. Mâtürîdî ise zıddını sefeh olarak alıp hikmeti, her şeyi yerli yerine koymada isabetli olmak ve her hak sahibine hakkını verip kim-senin hakkını yememek, her şeyi yerli yerine koymak manasını öne çıkart-maktadır.

## B. AKLIN TARİFİ VE KISIMLARI

### B.1. AKLIN TARİFİ

Akıl, menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak, ilim, akıl ve kalp gibi anlamlara gelir ve zıddı “humk” cehâlet ve ahmaklıktır.<sup>36</sup> Akıl, bir şeyden feragat edip geri durmak, vazgeçmektir. Eğer devenin gitmesine izin verilmezse, devenin bağlanmasına “*akalütü’n-nâkatü*” devenin ipine de “*ikâl*” denir. Akıl da sahibini istenmeyen, lâıyk olmayan şeylerden meneder.<sup>37</sup> Akıl, bilgi edinmeye yarayan bir güç ve bu güç ile elde edilen bilgi şeklinde açıklanır.<sup>38</sup> İnsanların zarûrî ve nazarî ilimleri kendisiyle bildiği rûhânî bir nur olarak da tanımlanır.<sup>39</sup> Sözlük anlamından hareketle denilebilir ki akıl, ilimle insanı koruyan, kale içerisine alan, insanı mahveden yollara sürüklenmekten alıkoyan, bir ruhî kuvvettir. Kalp ve ruhun madeninde, beynin ışığında bulunan manevî bir nurdur ki insan bununla, duyu organlarıyla hissedemediği şeyleri anlar.

Bazı âyetlerde geçen, lûb (ulu’l-elbab), nuhâ, hicr, fehm, hikmet, ebsâr, tedebbür, rüşd ve kalb kelimeleri de akıl anlamında yorumlanmıştır.<sup>40</sup> Kur’ân, bizzat akli kullanmaya ve düşünme eylemini gerçekleştirmeye büyük değer verir. Akıl, hiçbir ayırım yapılmaksızın beşerin tümüne verilen bir hi-bedir. İlahi teklifin de temelidir. Hadislerde “insanın kendisiyle değer kazandığı şey”<sup>41</sup> ve “diyet”<sup>42</sup> anlamlarında isim olarak kullanıldığı gibi “akletmek, idrâk etmek, anlamak,”<sup>43</sup> “deveyi bağlamak”<sup>44</sup> manalarında fiil olarak da

<sup>36</sup> Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI/458-462; İsfahânî, *Müfredât*, s. 78-79.

<sup>37</sup> Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 78-79.

<sup>38</sup> İsfahânî, *Müfredât*, “akl” md, s.78 vd; Yusuf Şevki Yavuz, “Akıl”, DİA, İstanbul 1989, 2/242.

<sup>39</sup> Bkz. Fîruzabâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsü’l-Muhîd*, Beyrut 1986, I/1336-1337.

<sup>40</sup> Bkz. Âl-i İmrân, 3/190, Tâhâ, 20/54, Fecr, 89/5, Bakara, 2/269, Nur, 24/44, Nisa, 4/82, Hacc, 22/46, Hûd, 11/78; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, Bekir Topaloğlu, Mîzân Yay, İstanbul 2005, VIII/161-162, IX/391, XI/273.

<sup>41</sup> Buhârî, Ebû Abdullah, *Camîu’s-Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul 1981, “Hayz”, 6, “Eşribe”, 5, Ebû’l Hüseyin el-Müslim, *es-Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul 1981, “Hudud”, 5, “İmân”, 34.

<sup>42</sup> Buhârî, “İlim”, 39.

<sup>43</sup> Buhârî, “Vudû”, 44.

<sup>44</sup> Müslim, “Salâtü’l-müsâfirîn”, 32.

geçer. Aklı iyi kullanmak gerekir.<sup>45</sup> “Keyyis”, “lûbb”, “nuhâ”, “hilm (ehlâm)” ve “dimağ” kelimeleri de akıl anlamında kullanılmıştır.<sup>46</sup> Kalbe de akıl manası verilir, akılla kalbin farklı şeyler olmadığı belirtilir. Çünkü anlama işini kalbin yaptığı ve bunun da aklın bir fiili olduğudur.<sup>47</sup>

Kelâm İlmi’nde akıl, tarifi, mahiyet ve nakil ile ilişkisi açısından ele alınır. Akıl konusunda ilk müstakil eseri yazan Muhâsibî (v. 243/857)’ye göre akıl, “Allah’ın imtihan ettiği kullarını ölçüsünce muhatab aldığı, emir ve yasaklarda bulunduğu, ceza ve mükâfat va’dettiği, bir tabiat ve yetenektir. Bu tabiat ancak kalbteki ve organlarda meydana getirdiği fiil ve tezahürleri ile bilinebilir. Herhangi bir renk, koku ve cisim gibi durumlarla bilinemez.”<sup>48</sup> Mu’tezile kelâmcılarından Câhız (v.255/869)’a göre akıl, insandaki anlama ve kendisini zararlı şeylerden koruma gücüdür. O halde akıl maddeden uzak, bağımsız ancak beden, tedbir ve tasarrufla ilişkili olan bir cevher, kendisiyle hakkın ve bâtılın bilindiği, kalpte bulunan bir nur, eşyanın hakikatının kendisiyle bilindiği bir şey ve duyu organlarıyla algılanamayan şeyleri vasıtalarla, algılanabilenleri şahitler aracılığıyla idrâk eden cevherdir.<sup>49</sup> Akıl, Allah’ın insan bedenine bağlı olarak yarattığı ruhanî bir cevherdir. Akıl, hak ile batılı bilen kalpte bulunan bir nurdur. Akıl, beden ile iç içe olan, tedbir ve tasarrufu olan, maddeden mücerred bir cevherdir. Akıl, düşünen nefis için değişken bir iştir. Akıl, nefis ve zihin birdir. Ancak idrâk edici olması sebebiyle nefis, kavramaya kabiliyetli olması sebebiyle de zihin olarak isimlendirilmiştir.<sup>50</sup>

Eş’arî kelâmcılarından Taftazânî (v.793/1391) akli “duyu organlarının sağlam olması halinde zarûrî bilgilerin kendisine tâbi olduğu ve insanda doğuştan var olan bir sıfat”<sup>51</sup> olarak tanımlar. Allah’ın varlığına bir delil ve insanların diğer canlılardan ayıran hasletin akıl (müstefad akıl) olduğunu söyleyen Gazâlî (v.505/1111), insanın akli ile nazarî ilimleri öğrenip hüner ve sanatları onunla elde edildiğini belirtir.<sup>52</sup> Herkesin var olduğunu kesin olarak kabul ettiği akıl, her türlü insanî tasarruf, iş ve hareketin planlayıcısı, düzenleyicisi ve yaptırıcısı olmasına rağmen gözle görülmez, elle tutulmaz, mahi-

<sup>45</sup> Meselâ Hz. Peygamber aklını kullanan kimse için şöyle buyurmuştur: “Akıllı kimse kendi nefsinı yenen, köle eden ve ölüm sonrasına hazırlayandır.” Müslim, “Salât”, 28.

<sup>46</sup> Bkz. Sami Kilingli, “Akıl ile İlgili Hadislerin Tesbit ve Tenkid”, Çukurova Üniv. SBE, Adana, 2007, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 23 vd.

<sup>47</sup> Bkz. Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-Akl ve’l-İlm ve’l-Alim*, Beyrut 1981, I/440.

<sup>48</sup> Bkz. Ebû Abdullah Esed Muhâsibî, *Şerefu’l-Akl ve Mahiyyetühû*, Tahk, Abdulkadir Atâ, Beyrut trs. s.19.

<sup>49</sup> Bkz. Muhâsibî, *Şerefu’l-Akl ve Mahiyyetühû*, s.18-9.

<sup>50</sup> Bkz. Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, II/328; Cürçânî, *Ta’rifat*, s. 132.

<sup>51</sup> Bkz. Taftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, s.99.

<sup>52</sup> Ebu Hamid el-Gazâlî, *İhyâ-u Ulumid’din*, Terc.Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 1974, I/228.

yetinin ne olduğu da bilinmez. Fakat insanı yönetmesi, yönlendirmesi ve çalıştırmasıyla bilinir. İnsanla diğer hayvanlar arasındaki seviye ve davranış farkı da aklın varlığını gösterir.

Akil, aynı nitelikte olanları bir arada toplayan ve ayrı niteliktekileri ayıran, iyi ile kötüyü ayırt eden, sahibinin şerefini yükseltecek olan şeyleri yapmasını emreden, onu küçültecek şeyleri yapmaktan alıkoyan, bir dereceye kadar eşyanın hakikâtini idrâk edebilen şeydir.<sup>53</sup> Aklın, varlıkları ve onlarla ilgili bilgileri tasnif ederek sonuçlar çıkaran ve insana kıyas yapma gücü veren zihnî bir faaliyet olarak tezahür ettiğini söylemek mümkündür. Akıllı olan her insan hikmetli, sağlam ve en güzel bir şekilde meydana gelen işlerin ancak onları bilen birisi tarafından yapıldığını kesin bir şekilde bilir.<sup>54</sup> Mâtürîdî'ye göre akıl, vahyin gerisinde tutulmalı, bir nevi denetleyici rolde olmalıdır. Zira diğer bilgi kaynaklarının güvenilirliğini de akıl sağlar.<sup>55</sup> Mâtürîdî akli, varlıkları ve onlarla ilgili bilgileri tasnif ederek sonuçlar çıkaran ve insana kıyas yapma gücü veren zihni bir faaliyet olarak görmektedir.<sup>56</sup> Mâtürîdî salt ve donuk akıldan ziyade işlevsel akli esas alır, akıl yürütme anlamına gelen "nazâr" kavramını çok kullanır.<sup>57</sup> İnsanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötünden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyonu hâizdir.<sup>58</sup>

İnsan fizyolojik yapıya ve bir de akla sahip kılınarak yaratılmıştır.<sup>59</sup> Mâtürîdî, bilgi elde etme yollarını; duyu organları (el-A'yan), Haber (el-Ahbar), Akıl (Nazar/istidlâl) olmak üzere üçe ayırır. Mâtürîdî'yi akli ilk defa bilgi kaynaklarına aldığını görmekteyiz.<sup>60</sup> Mâtürîdî kelâmcılarından Neseffî (v.508/1115) de fonksiyonlarını ele alarak tanımlamaya çalışır. O, akıl kelimesinden çok nazardan bahseder.<sup>61</sup> Gerçekte aklın hükümlerinde çelişki bulunmaz, çelişen ifâdelerdir. Zira akıl, Allah'ın kullarına verdiği, kendisini

<sup>53</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10, 15-16; 178, 382.

<sup>54</sup> Bkz. İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Lum'au'l-Edille*, Terc. Murat Serdar, Ehl-i Sünnet İnancının Delilleri, Kayseri 2012, s.45.

<sup>55</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10.

<sup>56</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 5, 17, 18, 267.

<sup>57</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 16, 17, 18.

<sup>58</sup> Bkz. Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", DiA, İstanbul 1989, 2/238; Yavuz, "Akıl", DiA, 2/242.

<sup>59</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 17-18.

<sup>60</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 5, 7, 8.

<sup>61</sup> Bkz. Neseffî, *Tabsıra*, I/17 vd.

tanımada kullanılan bir dayanaştır, çelişki yoktur. Allah'ın hüccetleri ise çelişmez.

Mâtürîdî Kelâmcılardan Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (v.493/1100), aklın nuranî lâtif bir cisim olduğunu ve eşyanın onunla idrâk edildiğini, ancak akılı doğru kullanıldığında ilim hâsıl olduğunu vurgular. Ona göre akıl, parlak, latif bir cisimdir, etkisi kalbedir, kalb gözün, güneşin ve eşyanın ışıyla algılayıcı olması gibi aklın nuruyla eşyayı idrâk eder, nur azalır veya zayıflarsa idrâk de azalır veya zayıflar. Işık yok olursa algılama da yok olur.<sup>62</sup> Böylece akıl bir nazar ve tefekkür neticesinde bilgiye ulaşır.<sup>63</sup> Kelâmcıların genel kanaati aklın bir bilgi kaynağı olduğudur ve akılı da “*maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren, kavramlar arasında ilişki kurarak kıyas yapabilen ve hükümler çıkarabilen güç*”<sup>64</sup> diye açıklarlar. Yapılan bu akıl tanımlamalarının genelinde üzerinde durulan şey, aklın, insanı doğruya, iyiye, güzele götüren, kötü, çirkin ve yanlıştan uzak durmasını sağlayan, duyuların algıladığı şeyleri istidlâllerle değerlendiren ve onu bilgi haline getiren, yine istidlâllerle, tefekkür ve düşünce yoluyla insana bilgi kazandıran ilâhî bir mevhibe ve bir meleke olması yönüdür. Dolayısıyla aklın insana verilmesinin hikmeti yaratıcıya inanmak ve kulluk yapmaya yardımcı olmaktır. Mâtürîdî ve diğer kelâm âlimlerine göre akıl bilgi edinme yollarından biridir. Salt ve donuk akıldan ziyade işlevsel akılı esas alıp akıl yürütme anlamına gelen “nazar” kavramını, *tefekkür*, *tedebbür* ve *teemmül* gibi kavramlarla aynı manaya gelecek şekilde kullandıkları da görülmektedir. Bir hikmet gereği verilen akıl, iyilik ve kötülüklerin, güzellik ve çirkinliklerin bilinmesinde ve takdir edilmesinde ölçü, duyu-ötesi varlığı vasıtalarla, duyularla bilinebilenleri deney ve gözlemlerle algılama yetisi olup ilâhî teklifin de temeli olduğu da bilinmektedir.

Âlimler akılı, “*garazî*” ve “*mükteseb*” diye ikiye ayırırlar.<sup>65</sup> Garazî, her insanda doğuştan var olan, Allah vergisi asıl akıldır. Buna “*mevhub*, *matbû*, *kuvve-i kudsiyye*” adları da verilir. Mükteseb ise tecrübe ile hâsıl olan akıl olup *müstefâd* denilir.<sup>66</sup> Mükteseb akıl, garazî aklın kullanılmasıyla kazanılan akıldır. Sezgi, deney, düşünme ve öğrenim yoluyla oluşan bu tür akla *mesmû* ve *tecrübî* adları da verilir. Mükteseb aklın gelişmesinde zekâ yanında sezgi,

<sup>62</sup> Bkz. Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usulu'd-Din*, Çev. Şerafeddin Gölcük, Ehl-i Sünnet Akâidi, İstanbul 1988, s. 9, 296-298.

<sup>63</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9, 11; Nesefî, *Tabsîra*, I/17.

<sup>64</sup> Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 21.

<sup>65</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10, 178, 312; İsfahânî, *Müfradât*, s. 511; Yavuz, “akıl”, DİA, 2/244-245.

<sup>66</sup> Bkz. İsfahânî, *Müfradât*, s.511.

deney ve öğrenim büyük rol oynadığı için bu nevi aklın verdiği hükümler farklıdır.<sup>67</sup>

Hüküm ve kararlarında doğruyu yanlıştan, iyiyi kötünden ayıran akıl, sağduyuya *akl-ı selim* denilir. Her insanda az veya çok duyarlık, hafıza ve hayal gücü gibi akl-ı selim<sup>68</sup> de vardır. Hz. Peygamber “*her çocuk fıtrat üzere doğar, sonra anne-babası onu yahudi, hristiyan veya mecûsî yapar*”<sup>69</sup> diyerek insanın yaratılıştan akl-ı selim sahibi olduğuna işaret etmiştir. Hz. Ali (v.40/661)’nin “*biri tabii diğeri kisbî olarak iki akıl buldum, görmeyen göze güneş ışığının kârı olmadığı gibi, fitrî akıl olmadan, kisbînin kârı olmadığını da bildim*” sözünü nakleden Gazâlî, akıl insana verilen en büyük nimet olduğunu, kim tecrübelerden anlar ve tecrübelerle kendini olgunlaştırırsa ona akıllı, kim tecrübelerden bir şey anlamazsa akılsız, ahmak ve câhil denildiğini belirtir.<sup>70</sup> Mâtürîdî gibi bazı âlimler aklı, “yaratılıştan olan” (tabii/garizi) ve “kazanılan” (kisbî/mükteseb) diyerek ikiye ayırarak incelerler.

### C. AKLIN YARATILIŞ HİKMETİ

Aklın yaratılışın ve yaratılmışların ne için var oldukları, ne amaca hizmet ettikleri, hali hazırda fayda ve maslahatları gibi hikmetler haritasını idrâk eden bir cevherdir. Yüce Allah Hakîm’dir, her işinde hikmet vardır. Yeryüzü ve gökyüzünün yaratılışı hikmetledir. Akıl da bu hikmetleri idrâk ile nimetlere karşı şükretmesi için yaratılmıştır.<sup>71</sup> Mâtürîdî’de akıl, aynı nitelikte olanları bir arada toplayan ve ayrı niteliktekileri ayıran, iyi ile kötüyü ayırt eden, sahibinin şerefini yükseltecek olan şeyleri yapmasını emreden, onu küçültecek şeyleri yapmaktan alıkoyan, bir dereceye kadar eşyanın hakikâtini idrâk edebilen şeydir.<sup>72</sup>

Mâtürîdî, muhâkeme ve akıl yürütmenin insan için fitrî oluşuna dikkat çekerek, muhâkeme ve akıl yürütmeyi (*istidlâl, nazâr*) hayatın da temeli olarak görür.<sup>73</sup> Aklın yaratılış hikmeti, insanı bilgiye ulaştıran bir alet olmasıdır. Aklın diğer bilgi kaynakları arasında (*duyular, vahiy*) bir çeşit denetleyici rolü üstlendiği inkâr edilemez. Aklın bedahetiyle meydana gelen ilim, duyularla elde edilen ilim gibi zarûrî bir ilimdir, küllün cüzden büyük oluşunu

<sup>67</sup> Bkz. Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 22.

<sup>68</sup> Şuarâ, 26/89; Süleyman Hayri Bolay, “Akl-ı Selim”, DİA, İstanbul 1989, 2/276.

<sup>69</sup> Müslim, “Kader”, 22.

<sup>70</sup> Gazâlî, *İhyâ*, I/228.

<sup>71</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, IX/347.

<sup>72</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10, 178, 382; *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, V/367-369.

<sup>73</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s.14-15.

bilmek gibi. Akıldan mahrum insan için hiçbir ilmin varlığı düşünülemez. Akıl, duyu ve haber kanalıyla elde edilen bilginin doğru olup olmadığını veya bunların dışında kalan diğer hususların, haberin herhangi hata ya da yanlışlığı ihtiva edip etmediğinin anlaşılabilmesi için başvurulabilecek yegâne kaynaktır. Akıl, bu gibi durumlarda hakkı ve batılı ayırt edebilmek için hükmüne müracaat edilen âdil ve tarafsız bir hakemdir. Mâtürîdî, aklın tam anlamıyla kavrayamadığı ve tanımlayamadığı alanların da olduğunu belirtmektedir. Meselâ cansız varlıkların Allah'ı tesbih etmesi, mîzân, sırat, îmân edenlerin cehennemden çıkacağı ve miraç gibi konular hak olmasına rağmen akıl bunların mahiyetini idrâkten âcizdir. Hz. Peygamber “Allah'ın yarattıkları üzerinde düşünün, yaratıcı üzerinde düşünmeyin”<sup>74</sup> sözü ile aklın bu zayıflığını göstermiştir.<sup>75</sup> Allah'ın bir hikmet gereği verdiği aklını gereği gibi kullanmayanlar, sağır, dilsiz ve kör gibidir.<sup>76</sup> Gerçeği duymaz, dilleriyle ikrâr etmez, gözleriyle görüp anlamazlar. Onların akılları bu noktada hiç bir işe yaramamaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre akıl bilmeye muhtaç olduğumuz her şeyin gerçek bilgisini veremez. Duyular gibi onun da bir sınırı vardır. Bazen insan aklı, arzu, alışkanlık, çevre ve toplum gibi faktörlerden etkilenir ve tesir altında kalır. Sonuçta kendi alanında olan şeylerin bile gerçek bilgisini vermekte başarısız olur. Bundan dolayı akıl, onu dalâlete düşmekten koruyan, doğru yola yönelten, hikmetleri anlamasına yardım eden ve gerçeği bildiren bir kılavuza muhtaçtır. Bu, peygamberlere gelen “vahiy”dir. Vahiy, sadece dini meselelere hasredilemez. Bilâkis birçok dünyevî meselelerde de onun kılavuzluğuna ihtiyaç vardır. İnsan aklı, bu tür meselelerin bir çoğunda hiçbir bilgi vermez ve insan, bütün bu şeyler hakkında bilgi için sadece şahsi tecrübelerine güvenmek zorunda kalsaydı, medeniyet bu kadar hızlı bir gelişme kaydedemezdi. Dinî inancın malzemeleri vahiyden çıkarılır ve aklın yaratılış hikmeti ve görevi de, onları doğru bir şekilde anlatmaktır.<sup>77</sup>

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın bütün emir ve fiilleri belirli bir gâye ve hikmet taşır. Zira Allah, hiçbir şeyi boşa çıksın diye yaratmadığı gibi, abes bir fiil de işlemez. Allah'ın bütün emir ve fiilleri, ister akıl yürütme yoluyla isterse vahiy yoluyla olsun anlaşılabilir ve kavranabilir. Aksi takdirde insan bu emir ve fiilleri anlamaya kabiliyetli ve kapasiteli değilse, bu emirleri yerine getirmeye ehliyetli de sayılmamalıdır.<sup>78</sup> Evrenin muhdes olduğu, yaratıcının ka-

<sup>74</sup> İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbas*, Beyrut 1405, I/311.

<sup>75</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, IV/76-7, X/463.

<sup>76</sup> Bakara, 2/171.

<sup>77</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 123-129, 222.

<sup>78</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 123-129, 222-223.

dim olduğu, birliği, sıfatları, adâlet ve hikmeti gibi bilgilere akıl ile helâl-haram gibi bilgilere de nakille ulaşılır.<sup>79</sup> Akıl elde ettiği bilgiyi tartması, denetlemesi ve idrâk etmesi hikmetiyle yaratılmıştır.<sup>80</sup> Vahiy doğru anlaşılır ve akılla vahyin gerçek konumları iyi belirlenirse, akılla vahiy arasında ihtilâf olmadığı görülür. Çünkü akıl vahyi açıklama hikmetiyle yaratılmıştır.<sup>81</sup>

Akıl göz, Kur'ân güneş gibidir. Görme işinde göze ve güneşe birlikte ihtiyaç bulunduğu gibi, gerçekleri anlamada da akıl ile Kur'ân'a birlikte ihtiyaç vardır. Akıllı devre dışı tutmak Kur'ân'ın nuru vardır deyip gözlerini kapatmak gibidir. Kur'ân'a sırt çevirip sadece akıllarını kullananlar da gözlerine güvenip güneşsiz yerlerde ışık arayanlar gibidir. Bunların hepsi karanlıkta ve dalâlette kalmaya mahkûmdurlar. Dolayısıyla akıl ve şeriat üst üste gelen ve birbirini kuvvetlendirip tamamlayan iki nurdur ve bu iki nurla düşünmek, tıpkı iki gözle görmek gibidir. Bu nurlardan birisiyle düşünmek ise, tıpkı tek bir gözle görmek veya şaşının görmesi gibidir. Bir gözle ve şaşı görenin iki gözle gören gibi olduğunu söylemek yanlış olduğu gibi, akıl ve şeriat nurlarından birisiyle gerçeklerin bulunup bilineceğini düşünmek de yanlıştır.<sup>82</sup> A.Hamdi Akseki (v.1951) akıl ve nakil ile bilinmesi gerekenleri şu şekilde özetler:

*“Mahsusat yani havas vasıtasıyla bilinecek şeylerde havas, ma'kulat yani akıl ile bilenecek şeylerde akıl, nakil ile bilenecek şeylerde haber-i sadık umdedir. Mahsusatdan olan bir şeyi akılla, ma'kulatdan olan bir şeyi de havasla isbat etmeye kalkışmak doğru olmaz. Aklen veya hissî isbat veya inkârı mümkün olmıyan şeyler metalib-i semiyeden olduğu için bunlarda ancak nakli delil yani doğru bir muhbirin haberi lazımdır. Meselâ, Allah'a îmân etmek, metalib-i akliyedendir. Bunun içindir ki, her insan Allah'ın varlığını, birliğini akıllı ile bulmakla mükelleftir. Bir insan bunları akıllı ile bulup isbat edebilir. Fakat âhiret meseleleri, Cennet ve Cehennem ahvali gibi ahkâm-ı diniyye, metalib-i nakliyedendir. Bunların imkân-ı zatileri aklen isbat olunabilirse de, subutları ve ne sûretle tahakkuk edebilecekleri, Peygamber oldukları sabit olan zatların verdikleri haberlerle bilinmiştir. Burada hâkim olan his ve akıl değil nakildir yani peygamberin sözüdür. Âhiret meselelerinde peygamber ne söylemiş ise onu kabul etmek zarûridir. Ahiret ve*

<sup>79</sup> Bkz. Ebû Mansûr Abdulkahir el-Bağdadi, *Usulu'd-Din*, Matbaatu'd-Devlet, İstanbul 1346/ 1928, s. 15-16.

<sup>80</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 254; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V/367-369.

<sup>81</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 16.

<sup>82</sup> Bkz. Ebû Hamid el-Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*, Trc: Abdulhalık Duran, İtikadda Orta Yol, Hikmet Neşr, İstanbul 2004, s.12.

*orada cereyan eden ahkâm, buradakilere benzemeyeceği cihetle, buraya kanunlar ve esaslarla onları tahlil etmek ve anlamak mümkün değildir. Onlar hakkında Peygamber nasıl söylemiş ise, o sûretle kabul olunur.”*<sup>83</sup>

Akıl-nakil ile hikmetlere ulaşılabilir. Aklın hikmeti nakli anlamada bir araç, naklin hizmetinde bir idrâk vasıtası olarak kabul edilebilir. Aklın yaratılış hikmetlerinden birisi de, nefsin heves ve isteklerini incelemek, bunlardan gerekli ve yararlı olanları kabul etmek, gereksiz ve zararlı olanları ise reddetmektir.<sup>84</sup> Akıl bu görevi yaptığı takdirde, insan dünyada ve âhirette selamet ve saadet bulur. Yapmadığı takdirde her iki âlemde de zarar ve ziyân görür. Geçici dünya nimetlerini ebedî hayata geçirebilme aklın işlevselliği ile olmaktadır. Mâtürîdî’ye göre insan için dünya nimetleri bedenlerin kullanılmasına göre değil, aklını kullanması oranındadır.<sup>85</sup> Dünyada akli yaratıcının rızası uğrunda kullanabildiği oranda âhiretini de inşa edebileceği, “*din akli ölçüsündedir, akli olmayanın dini yoktur*”<sup>86</sup> prensibiyle aklını fonksiyonel hale getirebildiği oranda karşılığını hem dünyada hem de âhirette görebileceğidir.

Akıllar olayları idrâk etmek, onlardan ibret almak, varlıklar arasındaki ilişki ve ilintileri tefekkür etmek hikmetiyle yaratılmıştır. Diğer bir deyişle aklın yaratılış hikmeti dünya ve âhiret ile alakalı şeyleri idrâktir. Allah’ı, O’nun fiillerini ve âlemdeki hikmetini anlamaya çalışmak ve onları şükretmeye vesile yapmaktır.<sup>87</sup> Allah akli yalnızca insana verdiği için, insanın varlıklarda tefekkür etmeyi ve bu yolla kendisini tanımayı da sadece ona emretmiştir. Mâtürîdî, aklın gerçek bilgiyi veremeyeceğini iddia edenlerin bile akli kullanmadan kendi düşüncelerini dahi ispatlayamadıklarını söylemektedir.<sup>88</sup> Mâtürîdî’ye göre akıl, insana verilen büyük bir ilahî lütuf olup aynı zamanda insanda bulunan “en aziz şeydir.”<sup>89</sup> İnsan akli ölçüsünde dünyada mükâfat veya ceza görür.<sup>90</sup> Dolayısıyla akıl insana verilen en büyük nimettir. Ancak bu nimet, küfür ve inançsızlık halinde en büyük musibet haline gelir. Böyle bir durumda, akılsız bir hayvan akıl sahibi bir insandan hem daha çok mutlu,

<sup>83</sup> Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, DİB Yayınları, Ankara 1977, s. 29.

<sup>84</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, IV/76-77, X/463; *Tevhîd*, s.17, 201.

<sup>85</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, IV/76-77, X/463.

<sup>86</sup> Aclûnî, *Keşfü’l-Hafa*, II/362; Celaleddin es-Suyuti, *el-Camiu’s-Sağir*, Terc. S.Avcı, Serhat Kitabevi, İstanbul 2013, III/535.

<sup>87</sup> Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, III/17-8, IV/267.

<sup>88</sup> Bkz. Hülya Alper, *İmâm Mâtürîdî’de Akıl-Vahiy İlişkisi*, İz Yay, İstanbul 2010, s.164-165.

<sup>89</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, II/23.

<sup>90</sup> Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, III/872-873.

hem de daha az zararlı ve yıkıcıdır. Çünkü Rabbini tanımayan bir akıl, sahibine işkence çektirir, başkalarına da belâ ve musibet verir.<sup>91</sup> Akıl yerinde ve yaratılış hikmetine uygun kullanmanın da önemi ortaya çıkmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre dünya meşgaleleri ve çeşitli faktörler akıllı meşgul edip gerçekleri kavramaktan alıkoyabilir. İşte bu değişik faktörlerle akıllı meşgul ederek yanlış telakkilerle hikmetini bilemediğimiz şeyleri kötü algılamamız o fiili kötü yani şer yapmaz. Kur'ân'da kendisine hikmet verilen kimseye çok hayır verildiği ifade edilerek<sup>92</sup> hikmeti büyük bir hayır şeklinde anlatıldığını görürüz.<sup>93</sup> Mâtürîdî âlimlerine göre iyilik ve kötülük akıl ile bilinebilirken Eş'ari âlimlere göre ancak şer'i kaynaklar yoluyla bilinir. İyilik onu yapanın şeriat tarafından övülmesine bağlıdır. Kötülük hakkındaki hüküm de böyledir. Diğer bir deyişle dinin emrettiği şeyler iyilik, nehyettiği şeyler de kötülüktür.<sup>94</sup> Mâtürîdî'ye göre de güzel-çirkin, hayır-şer konularını peygamberler gösterirler. Hakim Allah hikmeti gereği peygamberler aracılığı ile emir ve yasakları emreder. Hayvan kesimi dıştan çirkin ve şer gözükebilir ama öyle değildir. Peygamberler bunu davranışı ile yapmış ve ümmetlere yapmalarını emir buyurmuşlardır. Kesim yapma fiili kötü görünmesi mümkün dahilindedir. Bununla hayvanın ıstırabını gidermeyi veya yaşayanlar için iyi sonuçlar meydana getirmeyi göz önünde bulundurduğu takdirde eylem aklen güzel görünür. Kesim işinin lizatihi çirkin olması isabetli değildir.<sup>95</sup> Dolayısıyla akıl iyiyi ve kötüyü anlayabilme özelliğinde yaratılmış, birçok nedenlerle anlayamazsa vahiy ona yardımcı olabilmektedir. Yani insan akıllı temelde ma'ruf ve münkeri bilmekle beraber, din içinde ibadetlerin nasıl yapılacağı gibi konuları vahiy olmadan bilme imkânına sahip değildir. Böylece akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesidir. Demek oluyor ki ibadetler, emir ve nehiylerin ölçüsü, vakti ve keyfiyetini akıl bilemez. Ancak yine bunların temel prensipleri akılla kavranır.<sup>96</sup> Eş'ari'ye göre iyilik ve kötülük ancak şer'i kaynaklar yoluyla bilinirken Mâtürîdî'ye göre iyilik ve kötülük akıl ile bilinebilir.<sup>97</sup> Mâtürîdî'ye göre akıl,

<sup>91</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 160.

<sup>92</sup> Bakara, 2/269.

<sup>93</sup> Bkz. Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 158, 178-179.

<sup>94</sup> Bkz. Ebu'l-Hasen el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin*, Neşr. Helmut Ritter, Wiesbaden, 1980 s. 245 vd; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, Müt: A. B. Baloglu, S. Yılmaz, M. İlhan, F. Sancar, İnanç Esasları Kılavuzu, TDV. Yay, Ankara, 2010, s. 214 vd.

<sup>95</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 312.

<sup>96</sup> Bkz. Alper, *İmâm Matürîdî'de Akıl Vahiy İlişkisi*, s.86-87.

<sup>97</sup> Bkz. Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin*, s. 245 vd.

vahyin gerisinde tutulmalı, bir nevi denetleyici rolde olmalıdır. Vahiy doğru anlaşılır ve akılla vahyin gerçek konumları iyi belirlenirse, akılla vahiy arasında ihtilâf olmadığı da anlaşılacaktır. Çünkü akıl vahyi açıklama hikmetiyle yaratılmıştır.<sup>98</sup> Diğer bilgi kaynaklarının güvenilirliğini de akıl sağlar.<sup>99</sup> Mâtürîdî akıllı varlıkları ve onlarla ilgili bilgileri tasnif ederek sonuçlar çıkaran ve insana kıyas yapma gücü veren zihni bir faaliyet olarak görmektedir.<sup>100</sup>

## SONUÇ

Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde hikmet ile akıl iç içe bir yapı arz eder. Akıl, eşyadaki iyilik ve kötülüğü anlama gücüne sahip olduğu gibi, hikmetleri idrâk etme, ilâhî gerçekleri de anlama, sezme, onların üzerinde düşünüp yorum yapma gücüne de sahiptir. Akıllar ibret almak, idrâk ve tefekkür etmek hikmetiyle yaratılmıştır. Yüce Allah Hakîm ve Alîm'dir, O'nun ezeli ve ebedî hikmet sıfatı da vardır. Yeryüzü ve gökyüzünün yaratılışı hikmetledir. Akıl da bu hikmetleri idrâk etmesi, nimetlere karşı şükretmesi için yaratılmıştır. Bilgi kaynaklarından biri olan akıl, hikmet gereği en aziz bir şey olarak insana verilmiş ve onunla diğer canlılardan ayrılmıştır. İnsan onunla vahyin de desteğiyle diğer varlıklar üzerine hâkimiyet kurar, iyiyi kötüyü ayırır, problemleri çözüme kavuşturur, bilgiye sahip olur, evrende tefekkürle istidlâl yapar ve yaratıcıyı bulur, tanır ve inanır. Dünyada ve âhirette huzuru yakalar. Mâtürîdî'ye göre dış dünyadaki eşya ve olayların değeri üzerinde bedihi olarak değil istidlâl ve tefekkür yolunu kullanarak hakikate ulaşma yolu olabilmektedir. Duyular âleminin sınırlarını öğrenmek, Allah'ın varlığını bilmek ve nasları anlamak için akla başvurulması gerekir. Allah'a iman etmek naklen değil aklen vâciptir. Ancak yine de akıl naklin önüne geçemez. Çünkü bütün dinî gerçekleri idrak etmekte yeterli değildir. Beş duyu nasıl sınırlı ise aklın da idrak gücü ve sahası sınırlıdır. Ayrıca akıl duyguların, eğitim-öğretim ve kültürün tesiri altında kalabildiği için güzelin çirkin, iyinin kötü, doğrunun yanlış olduğuna hükmedebilir. Bütün bunlar aklın vahye muhtaç olduğunu ve naklin gerisinde tutulması gerektiğini gösterir. Kısacası aklın yaratılış hikmeti, gerek tabiatla gerek Kur'ân'daki âyetleri anlamak, şükretmek ve Allah'a ulaşmak, İslâm'daki emir ve yasakların ve bunların hikmetlerini anlamak, hikmet dolu dünyada ebedî saadet ve mutluluğun yolunu açan imtihanı kazanmaktır.

<sup>98</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 16.

<sup>99</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 9-10.

<sup>100</sup> Mâtürîdî, *Tevhîd*, s. 5, 17, 18, 267.

**KAYNAKÇA**

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbas, Beyrut 1405.

AKLIN, Yahya, "Hikmet" İA (MEB), cilt: V, İstanbul 1977.

AKSEKÎ, Ahmet Hamdi, İslâm Dini, DİB Yayınları, Ankara 1977.

ALPER, Hülya, İmâm Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi, İz Yayınları, İstanbul 2010.

BAGDÂDÎ, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir, Usulu'd-Din, Matbaatu'd-Devlet, İstanbul 1346/1928.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Muvazzah İlm-i Kelâm, İstanbul 1959.

BOLAY, Süleyman Hayri, "Âlem", DİA, cilt: 2, İstanbul 1989.

-----, "Akl-ı Selim", DİA, cilt: 2, İstanbul 1989.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah, Camiu's-Sahih, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, İstanbul 2004.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, es-Sıhah Tacü'l-Lüga, tahk.Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrut 1979.

CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed Ali Seyyid Şerif, Kitâbu't-Ta'rifât, Tahk: İbrahim el-Ebyarî, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut trs.

CÜVEYNÎ, İmamü'l-Haremeyn, Kitabu'l-İrşad, Müt: A. B. Baloğlu, S. Yılmaz, M. İlhan, F. Sancar, İnanç Esasları Kılavuzu, TDV. Yayınları, Ankara 2010.

-----, Lum'au'l-Edille, Terc. M.Serdar, Ehl-i Sünnet İnancının Delilleri, Kayseri 2012.

DUMAN, Ali, "İmâm Mâtürîdî, Hayatı, Eserleri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri", Hikmet Yurdu, Mâtürîdîlik Özel Sayısı, Yıl: 2, S.4, Temmuz-Aralık 2009.

EBÛ'L-VEFÂ, Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed el-Kureşi, el-Cevahirü'l-Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye, Kahire 1413/1993.

EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen, Makâlatü'l-İslâmiyyin, Neşr. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.

FÂRÂBÎ, Ebu Nasır Muhammed, Maniaül-Akl, Çev: Hilmi Ziya Ülken, İstanbul trs.

FİRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Yakub, el-Kâmûsü'l-Muhîr, Beyrut 1986.

GAZÂLÎ, Ebû Hamid, İhyâ-u Ulumid'din, Terc.Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 1974.

-----, el-İktisâd fi'l-i'tikad, Trc: Abdulhalık Duran, İtikadda Orta Yol, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2004.

ISFEHÂNÎ, Ebû'l-Kasım el-Hüseyin, Râgıb, el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân, Tahk. S. A. Ravâviri, y.y., Beyrut 1992.

İBN FARİS, Ebû'l-Hüseyin Ahmet, Mu'cemu Mekayisi'l-Luga, Thk. Abdusselam Muhammed Hasan, y.y., Beyrut trs.

İBN MANZÛR, Cemaluddin, Lisânü'l-Arab, y.y., Beyrut trs.

İBN SÎNA, Uyünü'l-Hikme, Neşr. Hilmi Ziya Ülken, Ankara 1953.

KİLİNÇLİ, Sami, "Akıl ile İlgili Hadislerin Tesbit ve Tenkidi", Çukurova Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2007.

KOCA, Ferhat, "Hikmet", DİA, cilt: 17, İstanbul 1998.

KOÇ, Turan, Din Dili, Rey Yayınları, Kayseri 1995.

KOÇAR, Musa, Mâtürîdî'de Allah-Alem İlişkisi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.

KOÇOĞLU, Kıyasettin, "Matürîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı", Ankara Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

LEKNEVÎ, Ebû'l-Hasenât Abdulhay, el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye, Kahire 1324

MÂTÜRÎDÎ, Ebû'l-Mansur, Te'vilâtü Ehli's-Sünne, Tahk. Mecdi Basellum, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2005.

-----, Kitâbu't-Tevhîd, Haz: Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İSAM, Ankara 2005.

-----, Te'vilâtü'l-Kur'ân, Bekir Topaloğlu, Mîzân Yayınları, İstanbul 2005.

MUHASİBÎ, Ebû Abdullah Esed, Şerefu'l-Akl ve Mahiyyetühû, Tahk, Abdulkadir Atâ, Beyrut trs.

MÜSLİM, Ebû'l Hüseyin, es-Sahih, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

NESEFÎ, Ebû'l-Berekât Abdullah, Medâriku't-Tenzil ve Hakâilu't-Te'vil, Thk. Mervân Muhammed eş-Şa'âr, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1416/1996.

NESEFÎ, Ebû'l-Muîn, Tabsiratü'l-Edille fi Usuli'd-Din, Tahk: Hüseyin Atay, DİB Yayınları, Ankara 2004.

ORAL, Osman, "Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı", Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2014.

ÖZCAN, Hanifi, "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi", İslâmi Araştırmalar, cilt: II, Sayı: 6, 6 Ocak 1988.

ÖZDEŞ, Talip, "İmâm Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehl-i's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı", Erciyes Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997.

PEZDEVÎ, Ebû'l-Yusr Muhammed, Usulu'd-Din, Çev. Şerafettin Gölcük, Ehl-i Sünnet Akaidi, Kayahan Yayınları, İstanbul 1988.

SABRÎ EFENDİ, Mustafa, Mevki'ü'l-Akl ve'l-İlm ve'l Alim, Dâru İhyai't-Türâsil-Arabiyye, Beyrut 1981.

SUYÛTÎ, Celeleddin, el-Camiu's-Sağır, Terc. S.Avcı, Serhat Kitabevi, İstanbul 2013.

TAFTAZÂNÎ, Sa'deddin, Şerhu'l-Akâid, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.

TAHANEVÎ, Şeyh Muhammed Ali b. Ali, Keşşafu Istilahatı Fünun, Thk.Ali Rahruc, Lübnan 1996

TOPALOĞLU, Bekir-Çelebi, İlyas, Kelâm Terimleri Sözlüğü, İSAM, İstanbul 2010.

ULUDAĞ, Süleyman, Süleyman Uludağ, "Akl", DİA, cilt: 2, İstanbul 1989.

-----, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, TDV. Yayınları, Ankara 2009.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Akıl", DİA, cilt: 2, İstanbul 1989.

YILDIRIM, Suat, Kur'ân'da Ulûhiyet, Kayihan Yayınları, İstanbul 1987.

ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza, Tâcü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus, Mek-tebetül-İlmiye, Beyrut trs.

### العقل وحكمة الخلق عند الماتريدي

أبو منصور الماتريدي (توفي 333/944)، هو واحد من أندر المفكرين المدربين في العالم التركي والإسلامي. وحسب رأيه فإن كل شيء له حكمة في العالم ولم يخلق أي شيء عبثاً. تصور الحكمة ومعرفة الرب الخالق واجب على كل إنسان. العقل منح للإنسان حتى ينظر في عالم المادة وعالم المعنى. بعبارة أخرى، أعطي البشر العقل حتى يفهموا الحكمة في الخلق. الماتريدي قدم مساهمات كبيرة لتشكيل مدرسة أهل السنة، والتركيز على تعاليم القرآن في مسائل التفسير والفقه والكلام. أثر الماتريدي على المتأخرين من حيث تفسيراته حول خلق العقل بالحكمة. هذه البحث يدرس وجهات نظر الماتريدي حول حكمة خلق العقل.

كلمات البحث: الماتريدي، والحكمة، الإنسان، العقل، الإبداع

